

АНТИРОМСЬКА ПОЛІТИКА В ЗАКАРПАТТІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗІБРАННЯ СВІДЧЕНЬ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Ромська трагедія періоду Другої світової війни залишилася майже непомітною світові, шанси на належне увіковічення пам'яті загиблих були втрачені. У перші повоєнні роки, коли ще були живі свідки геноциду – як роми, так і їхні сусіди, – не були зібрані відомості про наругу тих літ, свідчення очевидців. Самі ж роми, навчені гірким досвідом переслідувань, залякані, знедолені, знищували всі документи про перебування у концентраційних таборах та таборах примусової праці. Ніхто з них не зафіксував факт знищення майна у радянських органах влади.

Вперше збирання анкет-заяв на виплати компенсацій тим, хто постраждав від націонал-соціалізму, ромські організації Закарпатської області розпочали у лютому 1999 р. Фонд «Шоа» розробив анкети-заяви ромів для виплати одноразової допомоги як жертвам нацистських переслідувань у роки Другої світової війни¹. Передбачалися і компенсації за втрачене під час геноциду майно. Кошти на виплату у сумі 1,25 млрд доларів США передбачалося витребувати через американських адвокатів на запит федерального судді США як претензії, що виставлялися до швейцарських банків жертвами або об'єктами нацистських переслідувань. Анкети-заяви надсилалися до Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». Представники Фонду уклали договори про співпрацю з ромськими організаціями про збирання свідчень від ромів, які пережили переслідування під час війни.

Оформлення анкет-заяв для виплати одноразової допомоги як жертвам нацистських переслідувань у роки Другої світової війни було доручено Закарпатському культурно-просвітньому товариству «Романі

¹ Інструкції з проведення заповнень анкет-заяв // Архів газети «Романі Яг» (Ужгород) (далі – АГ РЯ).

Яг». Ці анкети-заяви надсилалися до окружного суду Лос-Анджелеса. Насамперед це стосувалося лише в'язнів концтаборів, гетто. 1999 р. було заповнено понад три тисячі таких анкет-заяв.

Другий етап збору анкет-заяв проводився 2001 р. згідно з угодою, укладеною Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» та німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (був створений 2 серпня 2000 р. і мав уставний фонд – 5 млрд німецьких марок; для партнерських організацій України і Молдови виділялося 1,724 млрд німецьких марок). Було відновлено збирання заяв ромів на отримання компенсацій за рабську та примусову працю, яка поділялася на категорію I та категорію II. У цьому документі визначалися види таборів:

- концентраційний,
- штрафний,
- виправно-трудоий,
- спец. табір трудового виховання,
- гетто або інший табір.

Зазначалися види примусових робіт:

- у промисловості,
- державному секторі,
- сільському господарстві².

Організація, яка свого часу активно співпрацювала з нацистами і надала їм у роки війни всю інформацію про ромів Європи – Міжнародна Організація з Міграції (ІОМ), – брала у розподіленні коштів найактивнішу участь, всю свою роботу вела «суворо конфіденційно», закрито, чим викликала багато нарікань з боку ромських організацій як України, так і зарубіжжя³.

Для більшої достовірності до заяви-анкети слід було надати копії одного з 14 документів, які б підтверджували факт перебування у таборах підневільної праці заявника, що для ромів було майже неможливим.

За три місяці 2001 р. було проведено анкетування й оформлено 4-сторінкову анкету-заяву 5000 ромів Закарпатської області. (Це у той час як за переписом 2001 р. в області було зафіксовано 14 003 роми!). Вперше у такому великому масштабі роми розповідали про життя під

² Там само.

³ *Магдоленова К., Храйзко И., Веселый И.* Открытое письмо к лидерам ИОМ с запросом обнародовать финансовые потоки, определяемые за компенсацию жертв цыган Холокоста и гуманитарных программ // АГ РЯ.

час нацистської окупації. Для істориків це цінне науково-історичне джерело свідчень, історичної пам'яті спільноти, руйнування негативістської тенденції у висвітленні факту геноциду ромів Закарпаття, доказів переслідування тільки за етнічною ознакою, а не за якусь провину.

Так, в області не було масових розстрілів ромів, як це було у центральних, східних та південних областях України. Але таку акцію не застосовували й щодо євреїв. Їх вивозили з місць проживання до гетто, що розміщувались біля залізниць, а потім за графіком вивозили з території Закарпатської області (на той час – Підкарпатської Русі) до концентраційного табору Аушвіц, де знищували фізично. Усіх ромів не встигли вивезти через те, що вони не були сконцентровані у місцях, що знаходились поблизу великих залізничних вузлів, а перебували у гетто чи таборах, місцях компактного проживання. Єврейські гетто після вивезення людей були абсолютно не придатні для переселення туди ромських груп. Вони являли собою хворобонебезпечні місця, оскільки в усіх єврейських гетто почався спалах тифу. А часу на проведення санітарної обробки і створення ромських гетто, з подальшим вивезенням – вже не було. Вже у жовтні 1944 р. край був звільнений від нацистів.

2001 р. члени товариства «Романі Яг» почали вибірково робити ксерокопії тільки тих сторінок анкет-заяв, де роми розповідали конкретно про своє життя під час війни (без повних паспортних даних, інформації про конфіденційність, підписів про правдивість свідчень тощо) з метою подальших публікацій у першому ромському друкованому виданні – газеті «Романі Яг» (вона виходила з березня 1999 по березень 2007 р.). Оскільки було мало часу, робились ксерокопії тільки тих документів, що були характерними, часто повторювалися: для певного району, для певної категорії (чоловіки, жінки), з певної родини. Роми давали право публікації своїх свідчень. Деякі з них не були оприлюднені через моральні міркування, особливо свідчення жінок про роботу у солдатських казармах, у таборах примусової праці. Деяка частина свідчень була опублікована у книзі «Білий камінь з чорної катівні» (українською та ромською мовами)⁴. На жаль, всього збереглося 20 таких ксерокопій. Оригінали були відправлені до США.

⁴ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.

Шкода, що майже всі, у кого брали інтерв'ю для оформлення анкет-заяв 1999–2001 рр., вже померли, оскільки вже на 2001 р. це були досить літні люди (здебільшого жінки), що робить ці свідчення ще більш вагомими як історичне джерело. На жаль, не можна стверджувати, що вони є репрезентативними, але принаймні це та частка спогадів, що збереглася.

Весь час члени товариства «Романі Яг» вели і ведуть пошук документів того часу, але їх майже не збереглося. Це пов'язано з небажанням угорської сторони (Закарпатська область під час Другої світової війни входила до складу Королівства Угорщини) надати ці матеріали з політичних міркувань (територіальні претензії до України; ще живі родичі поліцаїв, які проводили акції щодо ромів тощо). Хоча в Угорщині і вийшло фундаментальне дослідження про геноцид ромів, воно обмежене кордонами нинішньої Угорської республіки і в ньому не висвітлено події на Підкарпатській Русі. Наведено тільки копію телефонограми д-ра Кемені за липень 1941 р. про висилання до Кам'янця-Подільського всіх євреїв, які не мали угорського громадянства, а разом з ними ще 1000 ромів з комітатів Угоча та Унг. Якщо перші не мали документів на той час, то причиною для відправки ромів було те, що вони вели «кочовий спосіб життя».

Публікація подібних матеріалів, свідчень самих ромів про перебування у таборах-гетто, на примусових роботах, про знущання над дітьми та жінками є основними науково-історичними документами про переслідування ромів у Закарпатській області, що має свою особливість.

Інститут примусових робіт

Територія Закарпаття або Підкарпатської Русі, як вона називалася за чехословацького періоду, у березні 1939 р. відійшла до Королівства Угорщини. З цього часу на цю територію поширювалося законодавство Угорщини.

На цій території були створені табори (трудові та пересильні) для цивільного населення, тюрми та гетто⁵. 11 березня 1939 р. було розроблено план та ухвалено закон № 11 для створення інституту примусо-

⁵ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000. – С. 192–196.

вих робіт, за яким небажаних осіб, які не мали професії, можна було інтернувати до трудових таборів⁶. З 1 липня 1939 р. закон про примусові роботи набув чинності⁷. Було створено кілька трудових таборів, а в окремих місцях стосовно ромів були запроваджені певні обмеження, у ромів відбирали продовольчі картки, незалежно від того, хто це був – чоловік чи жінка. Згодом ромів стали призивати до армії, де разом, як і євреїв, зараховували до спеціальних трудових батальйонів і відсилали на східний фронт, не надаючи зброї. Багато з них там загинули або потрапили у радянський полон, де до них було таке саме ставлення, як і до військовополонених⁸.

Вислання негромадян Угорщини

Спочатку позбулися євреїв та ромів, які прибули до Підкарпатської Русі з Галичини та Польщі. Доля людей вирішувалася просто у розмовах осіб, наділених владою. Так, у телефонній розмові від 16 липня 1941 р. представник угорського уряду в комітатах Угоча та Унг д-р Кемені просить дозволу звільнитися від ромів та євреїв, які не мають угорського громадянства і прибули на цю територію у вересні 1939 р.

«Представник Угорського уряду в Закарпатті пан Козьма, знаючи про виселення євреїв – негромадян Угорщини на північ, – хоче використати цю ситуацію для очищення території Закарпаття від кочуючих ромів. Вчора пан Козьма звернув мою увагу на те, що добре було би розпочати подібну акцію щодо інших осіб. Акція має проходити швидко, оскільки мігруючі роми можуть повернути свої каравани і втікати на південь. У комітатах Унг та Угоча, таких осіб є близько 500, максимально 1000, від яких треба позбутися. У зв'язку з тим, що я не хочу робити цього без дозволу зверху (Міністерство внутрішніх справ), прошу пана міністра дозволу, щоб негромадян Угорщини, які не мають ні хат, ні за що жити і тому є неблагонадійними елементами, за кілька днів вивезти з цих територій»⁹.

⁶ Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикикой // *Дружба народов*. – 2001. – С. 26.

⁷ Хронологія Голокосту Угорщини: До п'ятдесятиріччя Дебрезького Холокоста // АГ РЯ.

⁸ Barsony J., Darovczi A. Parrajimos: the fate of the Roma during the Holocaust. – New York, 2008. – P. 34.

⁹ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Зазн. праця. – С. 139–140.

Так, перші поїзди з інтернованими тисячами євреїв і ромів були відправлені через Ясинянський збірний пункт до Кам'янця-Подільського, де пізніше всі були знищені¹⁰.

Ізоляція ромів у таборах і гетто

Ізоляція ромів у таборах за місцем проживання проходила протягом 1942–1944 рр.¹¹ Створювалися гетто, в яких проживали переважно старші роми, жінки і діти, а дорослих працездатних чоловіків, юнаків відбирали і відправляли до різного роду таборів.

Тібор Горват, 1931 р.н., Ужгородський р-н.

«З 1943 року фашисти стали дуже погано відноситись до ромів. У таборі у той час проживали тільки 12 родин, близько 60 осіб. У таборі був проведений повний перепис населення. Старостою був Кароль Горват. Усім жителям було строго наказано не виходити з табору. У нашій родині діти почали голодувати. Бабуся потайки вночі виходила з табору, ходила до знайомих, просила картоплю, кукурудзяну муку. Кілька разів її було спіймано і жорстоко побито. Від настроїв жандармів, що нас стерегли, залежало наше життя: інколи приходили у табір і всіх починали бити, інколи тижнями не приходили. Часом, батька і мене, а мені було 12 років виганяли аж у Мукачівський район чистити туалети, або ще якусь найчорнішу роботу. Досі боюся згадувати ті чорні дні. Як ми голодували. Згадую, як ми йшли на поле, де вже був зібраний врожай і з дозволу господарів шукали картоплю, яку пропустили під час викопування, збирали зернини, що залишалися у стерні»¹².

Йосиф Горват, 1936 р.н., м. Ужгород.

«Зі слів мого батька, у 1943 році наш табір був оточений колючим дротом. Мешканцям табору, близько 50 хат, забороняли виходити з нього. У господарстві мого батька було двоє коней. Навесні, як тільки зійшов сніг, у табір зайшли жандарми. У кого були ще коні, а таких набралось 12 чоловік, під конвоєм примусили їхати до кам'яного кар'єру, що за 2 кілометри від табору. Там батька змушували вручну вантажити камінь на підводи і возити на залізничну станцію, а там

¹⁰ *Barsony J., Darovczi A. Op. cit. – P. 33.*

¹¹ *Ibid. – P. 18.*

¹² Копія анкети-заяви // АГ РЯ.

навантажувати у вагони. Мені було вже 8 років, то коли мій дід і батько захворіли, змушений був правити кіньми. Так ми працювали до жовтня 1944 року».

Матильда Б. з с. Косонь на Берегівщині, 1925 р.н., оповідала:

«Мала 18 літ, коли в наш табір прийшли німецькі солдати. Очікували з чоловіком першу дитину. Наш табір перетворили на гетто, заборонивши виходити за визначені колючим дротом межі. Угорські жандарми з німецькими солдатами ночами нищпорили табором із якимись книгами. Говорили, мовляв, записують молодих ромів, аби знати, скільки їх проживає. І настав той час, коли загрюкали в двері: “За непослух – розстріл!” Забрали чоловіка. Повернувся з німецької неволі аж 1947-го року.

У березні 1944-го народила сина майже в муках. Деякі озлоблені жінки, коли йшли табором, кричали навздогін: “Твій кіндер! Зрада чоловікові”. А одного разу, коли в пошуках окрайця хліба чи горнятка молока вийшла за межі гетто, перестріла група жандармів і німецьких солдат. Почали кричати, що я жидівка і мене треба “пук, пук”. Пояснила, що я ромка. Однак побили до синців. Руки кривавилися, що ними притискала до грудей запеленаного в квітчасту перину сина...

Не зчулася, як дужим стусаном була збита з ніг. Дитина опинилася поруч... Дебелий німець чоботом наступив на груди дитині...»¹³.

Свідчить в'язень катівні «Ковнер» Арпад Муржа, 1926 р.н., с. Страбичово, Мукачівський район, який там мучився з рідною матір'ю понад три місяці:

«У тісних кімнатах-камерах тулилися один до одного роми. Деякі нагадували скелети, обтягнені шкірою. Годі було повернутися в той чи інший бік, коли, виструнчившись шеренгою, стояли в черзі за баландою, так званою зупою. Трималися, аби не впасти, притискуючись тілами. Лише прихід у жовтні 1944 року радянських військ врятував від смерті чи вивезення в Німеччину для рабської праці або ж спалення в газових камерах...»¹⁴.

Примусові роботи

У роки війни примусові роботи у Закарпатті, як і всюди, були пов'язані з військовими потребами. Згідно з даними угорського уряду,

¹³ Романі Яг. – 2003. – № 8 (27).

¹⁴ Там само. – 2003. – № 9 (28).

навесні 1942 р. відправили на роботу до державних та поміщицьких маєтків до Угорщини понад 14 тис. осіб¹⁵.

Ось як згадує за ті дні *Іван Фонтос, 1935 р.н., житель села Тур'ї Ремети, Перечинського району*:

«Народився і жив у селищі Великий Березний. Навесні 1943 року, коли вже посадили картоплю, у село прийшли німецькі солдати і угорські жандарми. Батько був старостою ромського табору. Тому змушений був заставляти ромів працювати, організовувати їх. Всіх, відносно працездатних людей відібрали, незалежно – чоловік чи жінка, завантажили до вантажної машини і через села Тихе, Ставне та інші повезли до села Люта. Тоді воно звалось Вишкі. Хоч мені було всього вісім років – батько взяв мене з собою.

Вивезли нас під ліс, де ми змушені були побудувати для себе намети, які звичайно будують для себе роми. Потім під дулом рушниць кожного ранку заганяли в ліс і вказували місця, де ми повинні були рити землю, будувати переходи, бункери. У мене на руках були великі криваві мозолі і я не міг працювати. Тоді німецький солдат наказав мені покласти на пень ліву руку і сокирою відрубав вказівний і середній пальці, щоб змусити працювати. Коли рука трохи зажила, мене заставили управляти кіньми і возити на возі німецьких солдат. Раз на два тижні жінок дозволяли відвозити додому у табір, а потім вони поверталися знову до роботи.

Одного разу німці заставили мене відвезти їх до В. Березного. У одної з ромських осель у жінки забрали корову. Її прив'язали до мого воза і повели з двору. Жінка довго бігла за нами і кричала, просила повернути корову. Німецький солдат почав з неї глузувати, розпитуючи, навіщо їй корова. “Для того, щоб давати молоко дітям”, – відповідала жінка. “А як вона отримує молоко?” – продовжував питати солдат. Жінка відповідала, що доїть корову за вим'я. Тоді солдат штиком з багнета вирізав вим'я і кинув жінці. Корова стекла кров'ю і її закололи.

Так роми працювали до великих морозів 1943 року. Потім жінок і дітей, які були з нами – відпустили, а чоловіків німці забрали з собою. Батько був серед них. Повернувся він восени 1945 року дуже хворим і худим. Нічого не хотів розповідати»¹⁶.

¹⁵ Нариси історії Закарпаття (1918–1945). – Т. II. – Ужгород, 1995 (*далі* – Нариси історії Закарпаття). – С. 484.

¹⁶ Копія анкети-заяви // АГ РЯ.

Магдалина Галамбош, 1944 р.н., с. Ботрадъ, Берегівського району.

«Мого батька, разом з іншими 50 жителями – ромами з села Баркасово, де ми тоді жили, навесні 1943 року посадили до вагонів на залізничній станції і відправили на лісозаготівельні роботи до Сваляви. Вони рубали ліс, самі несли аж у місто і складали неподалік залізничці. 21 квітня, за 7 днів до мого народження мого батька і ще 46 осіб було розстріляно за непокору. Додому з табору повернулося тільки троє. З розповідей тих, хто повернувся, знаємо, що разом з батьком були розстріляні: Гейзо Куцур, Іштван Туркиш, Жигмонд Салко»¹⁷.

«Документ про перебування в таборі – порвали». Із спогадів Миколи Тейфела, 1921 р.н., м. Мукачево.

«Моя мати Юлія Каналош, а батько Федір Тейфел. У сім'ї було 10 дітей. Старший Іван – 1910 р.н., Олександр – 1912, сестра Ерні – 1915, Федір – 1919, я – 1921, Йосип – 1924 р.н., помер. А ще був Карло (1932), Амалія (1928), інші, які були менші і яких не пам'ятаю.

– Батько виготовляв цеглу, глиняні вальки, працював на полі. Жили в маленькому будиночку (одна кімната і кухня). Я працював у людей на будівництві будинків.

– Тільки чотири класи ходив до школи, що була розташована біля церкви. Батько дуже пив, тому рано мусив був йти працювати. Йосип та ще троє з нашої сім'ї закінчили по 8 класів.

– У 1941 році ромів не турбували, а у 1942 році, у жовтні місяці, забрали мене до армії. Збірний пункт – військовий госпіталь. До 1944 року служив санітаром у госпіталі. Я порався біля хворих, які не могли ходити. Це були угорські солдати. Спав у казармі. Давали гроші на цигарки, та на речі першої необхідності.

У вересні 1944 року мене відправили на фронт. Вдома залишилася дружина Йолана (одружився 1939 року). Вона разом з іншими ромками переховувалася в лісі. Жінок переслідували, принижували.

Спершу всіх мобілізованих привезли в місто Коложвар, що у Румунії, далі перевезли до села Тордосентласков.

Коли до влади прийшов Салаші Ференц, ромів, румун-напівциган відправляли на примусові роботи: копати канали, бункери. Нас було 10-15 чоловік. Згодом відправили в Угорщину до міста Кишуйсалат, а далі до Тисонано. Там розміщувалися трудові табори. Холодно й

¹⁷ Там само.

голодно в них було. Від тяжкої праці люди помирали. Виснаження також призводило до смерті.

Одяг нам не видавали. Ходили у тій формі, у якій були в армії. Тому, коли прийшли радянські війська, вони не розібралися, що й до чого, і нас взяли в полон і далі прямим етапом з німцями повезли в табір до Дебрецена. Там усіх, так би мовити, розсортували. Так я потрапив у Курськ, де був рік. Працював влітку на полі, а взимку добували торф. Від тяжкої праці захворів на очі. Через це в 1946 році був відправлений додому вже з Калуги.

В Ужгороді отримав документ про своє перебування в таборі, але в Мукачеві його забрали і розірвали. Це сталося у серпні 1946 року. Тоді зі мною багато таких людей їхало з Берегова, Мараморош Сігету.

Дружина чекала на мене. Ми виховали троє дівчат і двох хлопчиків. Нині у мене 9 онуків, 5 правнуків. Часто розповідаю їм про пережите»¹⁸.

Знущення над жінками

Варвара Ф., 1939 р.н., с. Тур'я Пасіка, Перечинського району.

«Навесні 1943 року до нашого села ввійшли німецькі солдати і угорські жандарми. Через те, що мешканці села допомагали партизанам, було вигнано всіх жителів з домівок на площу. Спочатку відібрали всіх чоловіків і молодих хлопців. Їх відвезли, та куди – не знаємо. З слів моєї матері, одну групу дівчат відвели в сторону, а потім під дулами рушниць заставили сісти у закриту машину без вікон. Вони сильно кричали, поки машина їхала, а потім затихли. Їх тіла пізніше знайшли на полі мертвими. У двох з них були відрізані груди, а в одній – ніс. Всіх жінок, навіть і тих у кого були діти, у тому числі й мене, посадили на вози і вивезли до села Волосянка, а потім і до села Люта, де я і мама носили зрубані дерева з лісу. Чоловіки копали рови, робили бункери і дзоти. Так ми прожили до осені 1944 року. Пам'ятаю, як нас дуже бомбили руські, а мій старший брат загинув під час одного такого бомбардування»¹⁹.

Примусові роботи у сільському господарстві

За свідченням ромок, які дожили до 2001 р., значна кількість з них працювали на сільськогосподарських роботах. В основному це були молоді жінки і дівчата, незалежно від того, мали вони дітей чи ні.

¹⁸ Романі Яг. – 2003. – № 1 (20).

¹⁹ Копія анкети-заяви // АГ РЯ.

Свідчення Параски Беркі, м. Виноградів.

«Народилася 1916 року в селі Шаланки, що на Виноградівщині. Батько у будні дні працював мурником, а у свята, на весіллях, похоронах грав на скрипці. У сім'ї було 8 дітей. Залишилися живими я та мій брат Ласло Густав. У 16 років вийшла заміж за Карла Карловича Беркі, теж музиканта, якого добре знав батько.

– Під час війни батька забрали жандарми з хати і ми більше його не бачили. Чоловіка забрали в угорську армію, він був поранений під містом Римосомботі в Угорщині. Повернувся додому, а його забрали у робочий (мунко) табір, що знаходився поблизу Воловця, де будував оборонні споруди на лінії Арпада. Там важко робив, його дуже били, знущалися і сміхували. Залишився живим, бо втік з Воловця.

Незважаючи на те, що у мене було двоє маленьких дітей, мене теж забрали на польові роботи поблизу Севлюша. Цілими днями працювали на полі, додому ходили пішки, а вранці знову нас виганяли на роботу. Двоє діток залишалися самі, невдовзі захворіли і померли. А коли чоловік повернувся, то діточок у нас більше не було. Коли євреїв забирали, то єврейські друзі – музиканти попросили батька, щоб ми жили у їхньому будинку на вулиці Станційній, доглядали за ним. Залишили трохи грошей, щоб ми купили для них хліба, коли їх вели на станцію і садили до вагонів. Кілька днів вагони з людьми стояли на коліях. Люди там голодували, кричали, просили їсти. Сусідський ромський хлопчик з родини Муржа почав кидати людям у вагони хліб, продукти, але жандарми застрелили хлопця. Цілий день тіло не дозволяли забрати з-під коліс вагону, щоб інші мали науку»²⁰.

Марія Т., 1922 р.н., с. Заріччя, Перечинського району.

«У 1943 році нас, молодих жінок і дівчат, відправили працювати на поля пана Попенгейма, які розкинулися неподалік міста Сейкешфегервар, у село Мога. Працювали ми у так званій Майорні 88. Всього нас працювало там понад 120 робітниць. Грошей нам не платили, погано годували. Жили ми у великих бараках, спали на соломі. Весь час були під наглядом жандармів, які знущалися і били нас, гвалтували. Там ми пробули шість чи сім місяців, точно не пам'ятаю. Всі документи того періоду, коли повернулася додому, спалила»²¹.

²⁰ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька С. Зазн. праця. – С. 73.

²¹ Копія анкети-заяви // АГ РЯ.

Олена Йосипівна Ф., 1927 р.н., с. Раково, Ужгородського району.

«Навесні 1942 року до села зайшли солдати і жандарми. Вони забрали з собою 16 чоловік: 6 чоловіків і 10 дівчат, в тому числі й мене. Посадили нас до вантажних вагонів і відвезли через Ужгород у село Шомодьторнавци і Ференцпутош. Над нами стояв бригадир Йовшка, прізвище якого не пам'ятаю. Жили ми у великому сараї, де було ще 50 молодих жінок. Спали на дошках, поверх яких була покладена солома. Воду для миття і прання брали з помпи, що стояла у дворі. Годували погано. Так працювали до осені 1942 року, а потім навесні 1943 року знову робили у цих селлах. Додому нас відвозили теж у товарних вагонах. Їхали десь тиждень»²².

Примусова робота жінок

Після того, як усіх працездатних чоловіків було взято на різні види примусових робіт, у таборах не залишилося тих, хто би міг захистити жінок. Жінки рідко говорять про це. У спогадах щодо геноциду ромів про ці дуже делікатні проблеми ромки говорять украй рідко і неохоче. Їх можна зрозуміти, оскільки ця наруга пройшла через все наступне життя і часто була причиною сімейних чвар.

Спогади Марії Іванівни Л., 1939 р.н., жительки м. Хуст.

«Восени 1943 року у табір зайшли німецькі солдати з угорськими жандармами. Вони всіх вивели на площу, тримали там під наглядом солдатів, а жандарми за той час вивели всю худобу з хлівів. Батько, разом із братом на конях хотіли втекти, але солдати на мотоциклах догнали їх. За цей вчинок брата батька прилюдно повісили. Чоловіків згодом відправили на примусові роботи, а 25 молодих жінок забрали з собою у німецькі казарми. Вдень вони під наглядом прибирали ці казарми, а вночі примушували їх спати з солдатами. Я в той час, хоча мала 5 років, все бачила, хоч і не все розуміла. Через це батьки сварилися, особливо після війни, тоді, коли батько був п'яний»²³.

Подібні свідчення про свою маму надав Микола Олах, житель м. Ужгорода, коли його мама хотіла спалити власну хату за те, що у ній жили німецькі солдати і дуже знущалися з неї²⁴.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

Використання зелених позначок на одязі

Анна Г., 1943 р.н., м. Рахів.

«У нашій сім'ї було 4 дітей, я була меншою і останньою. У кінці березня 1943 року, зі слів моєї мами, у табір на машинах приїхали жандарми. Спочатку повиганяли з хлівів усю худобу. А у нас були коні й свині. Батька забрали у каменоломню, де він разом з іншими чоловіками – ромами дробив камінь. Мама була вагітною мною на останніх місяцях, тому її залишили у таборі. Всіх, хто залишився вдома, змусили пришити на одяг зелені мітки, бабуся казала “медалі”. Пізніше батька перевели у інше місце працювати, де за розповідями тих, хто повернувся, він помер від тифу. Коли я народилася, то через деякий час і маму забрали у каменоломню. Жандарми казали, що жінки більш виносливі, ніж чоловіки, тому їх менше били. Жили в бараках. Вночі за ними приходили і гвалтували. Так працювали до осені 1944 року. Потім всім жінкам вистригли на голові волосся і два тижні тримали у вагонах, поки не прийшли руські»²⁵.

Анна К., 1922 р.н., Ясіня, Рахівський р-н.

«В нашій сім'ї було 11 дітей. Мій дідो був відомий коваль на всю округу: робив дзвіночки для корів і овець. Часто їздив з одного села до іншого. На початку літа 1943 року у табір зайшли жандарми. Від нас забрали коней, підводи і свиней. Мого батька і старшого брата забрали на роботи у лісі: робили мости через маленькі річки. Всіх, хто залишився вдома, змусили пришивати на одяг зелені міточки. На той час я вже мала одну дитину і була вагітна другою. Після пологів мене, разом з іншими жінками, забрали до Рахова, де ми були разом з єврейськими дівчатами і молодими жінками. У них на одязі були жовті зірки. Нас заставляли жити коло казарми, де ми прали одяг, форму солдатам, офіцерам. Вночі нас гвалтували. У мене також потім народився хлопчик з рудим волоссям, за що мене чоловік бив. Так мучилися до осені 1944 року»²⁶.

Ласло Рошташ, 1943 р.н., м. Рахів.

«Під час війни мені було лише кілька місяців, але про події тих часів мені розповідала бабуся. З її слів, на початку літа 1943 року у наш табір приїхали солдати і жандарми. Від нас забрали корову і пару коней. Чоловіків, серед яких і мого батька забрали у каменоломню, де

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

його прикували на ланц (ланцюг). Так мій тато відпрацював понад рік. Всіх молодих жінок і дівчат з 14 років закрили у одному сараї і тримали 2 тижні. Потім перегнали до казарми, де жінки мусили прати форми і білизну солдат. Хто не хотів працювати – дуже били. Кілька разів була побита і моя мама. Вона нещодавно народила мене і хотіла йти додому, бо залишила мене на бабусю. Бабуся ховала мене у іншій сім'ї, бо у нашій було не можна. Мого старшого брата, якому було 3 роки солдат заколов штиком. Коли розпочався наступ руських, жінок (ромок і єврейок) загнали у сарай і підпалили, але вогонь був не дуже сильним, вони дуже кричали і руські солдати їх звільнили»²⁷.

Трудові циганські батальйони

Переслідування ромів та євреїв набуло масового характеру з березня 1944 р., коли Угорщина була окупована німцями. Вплив німців на угорський уряд зростає. Спочатку євреїв, а потім і ромів почали відправляти до концтаборів. У серпні 1944 р. міністерство оборони оприлюднило наказ про створення циганських трудових батальйонів, кожен з яких укомплектовувався з 213 ромів, 1 лікаря-єврея і 1 інженера-єврея. Це була перша урядова постанова Угорщини, що стосувалася безпосередньо ромів²⁸.

Свідчення Ю.О. Фенеша, в'язня концтабору Віллач. «Народився 23 травня 1923 року в ромському таборі в селі Гомок, що на Ужгородщині. Першого серпня 1944 року мене і ще 1500 хлопців було мобілізовано на виконання трудової повинності: ми рили окопи та траншеї, засипали ями на дорогах, що утворювалися після бомбардувань. Відкопували зі зруйнованих будинків мертвих, ховали їх. З міста Нодьконишо (пересильний табір) нас перевезли до міста Гедоли, де працювали до листопада 1944 року. Потім всіх, хто залишився, посадили у товарні вагони і відправили до міста Дрезден. Там, 21 січня 1945 року, пережив англійське бомбардування, дивом залишився живим. Розчищали вулиці міста, відкопували людей зі зруйнованих будинків. В цей період нацисти найбільше лютували. За саму найменшу провину – розстрілювали на місці. Всіх ромів, які вижили від голоду і не загинули під руїнами, відправили до Австрії до концтабору Віллач. Там пережив надзвичайно важкі для

²⁷ Там само.

²⁸ *Кенрик Д., Паксон Г.* Указ. соч. – С. 27.

себе місяці. Нас зовсім не годували. На смітниках шукали порожні консервні банки, клали туди лушпиння від картоплі, що викидали охоронці, варили на маленьких вогнищах і їли. На величезній території табору не було жодної рослини – їх полонені виривали і їли як зеленину. Коли у середині травня 1945 року концтабір звільнили англійці, в'язні ходили, мов живі скелети. При рості 173 см важив 48 кг. У госпіталі нас підлікували, підгодували, а потім відпустили. Повернувся додому пізно восени 1945 року»²⁹.

Втрата майна

Майже всі роми області свідчили про конфіскацію майна німецькими солдатами і угорськими жандармами. Цей факт зафіксований і в архівних документах, опублікованих у повосенні роки³⁰.

Франтишек Балог, 1923 р.н., м. Ужгород.

«Народився у ромському таборі села Серне. Одного разу, десь на початку весни 1944 року, у табір зайшли німці з жандармами. Почали забирати худобу з хлівів. У кого коня, корову. У нас було досить міцне господарство. Мали пару коней, корову. Все забрали, хто опирався, тих били, інколи і стріляли. Погрожували відправити до Мукачева у гетто. Якось пройшли вночі й забрали старшого брата і повели у невідомому для нас напрямку. Більше ми його не бачили. Пізніше переказували, що загинув»³¹.

Маргарета Лакатош, 1920 р.н., село В. Гаївці, Ужгородський район.

«Від нас німці та мадярські жандарми (пир'яники їх називали) забрали коня, 10 мішків зерна, всю живність, добрі речі... Я плакала, як інші ромки табору, пробувала цілувати руки старшого з-поміж тих, що привів солдатів і жандармів. Та він копнув (відкинув) мене за кілька метрів глянцеовим (наваксованим) чоботом. У хаті заливалися плачем троє голодних маленьких дітей...

Чоловік мене заспокоїв, мовляв, не дадуть нам люди померти. Буде братися за найчорнішу працю, а його руки вміють робити все доладно. «Тільки треба нам, – попереджував, – менше нарікати на песиголовців (так люди звали німців), бо з'явилося чимало донощиків». Не знаю,

²⁹ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька С. Зазн. праця. – С. 27–28.

³⁰ Нариси історії Закарпаття. – С. 486.

³¹ Копія анкети-заяви // АГ РЯ.

чи хтось доніс, а чи забирали всіх здорових чоловіків, та одного пополудня загурчала якась машина на вулиці. Кинулися до вікон. “Німці та пір’яники”. Більше десятих.

...Не дали Йосифові навіть обійняти мене та поцілувати дітей. Копняками виштовхнули з хати на двір. Я втратила голос від ридань. Коли підбігла до найстаршого та заголосила: “Куди ж ви ведете його, у нас у хаті дрібнята-діти...”, той старший німчура, почав здійсмати рушницю з плеча...

Отак і повели. Й не одного мого Йосифа. Згодом дізналися, що буде робити в горах. Там уже сотні людей – чимало серед них ромів – риють окопи, траншеї...

Справжня біда прийшла, коли влада вигнала нас із власної хати – її забрали для своїх потреб, бо була добротною.

Повернувся Йосиф додому з астмою, виснажений. На всі розпитування, чому одразу, коли німців прогнали, не прийшов, мовчав. Від інших ромів, котрі були з ним на тих траншеях та окопах, дізналися: прийшли руські й вони теж багатьом ромам не повірили, що насильно їх німці взяли на ті прокляті роботи... Теж затримали, допитували»³².

Висновки

Як до, так і після Другої світової війни роми проживають здебільшого в умовах крайньої бідності на задвірках європейських суспільств. Їм не вдалося привернути таку ж належну увагу до геноциду ромів, як це було зроблено щодо Голокосту євреїв. Інформацію про дії, вчинені проти ромів, не можна знайти в підручниках з історії. Питання про геноцид ромів залишають поза увагою академічні дослідники. А звідси – геноцид ромів заперечується національними урядами, він невідомий для більшості населення європейських країн. Ця історія ще чекає на своїх дослідників.

На основі свідчень самих ромів ми спробували показати біль і знущання над тими представниками ромської національної меншини Закарпаття, які пройшли крізь пекло війни, хто зміг вижити. Здебільшого це були жінки, оскільки їхні чоловіки виконували повинності у трудових місцевих таборах, трудових батальйонах, на передових

³² *Романі Яг.* – 2003. – № 2 (21).

позиціях фронтів, не всі вони повернулися додому, а хто і повернувся, були хворі і довго не жили.

Шкода, що і велетенська робота щодо збору свідчень і заповнення анкет-заяв для багатьох ромів так і не завершилась отриманням компенсацій. З п'яти тисяч респондентів, які пройшли анкетування у Закарпатській області, тільки близько чотирьохсот осіб отримали по дві тисячі доларів.

Впровадження у науковий обіг нових історичних документів – свідчень тих, хто пережив ромський геноцид, збагачує джерельну історичну базу, надає детальнішу інформацію про події того часу від самих ромів, що не було зроблено одразу по закінченні війни. Вони долають твердження про відсутність переслідувань ромів, надають правдиву інформацію про це. Ця робота допоможе з'ясувати деякі наукові питання та розширити відомості про забутий геноцид. Не замовчувати факти, зберегти цю пам'ять, зламати стереотипи щодо ромів – наше з вами завдання.